

NAKLADNI ZAVOD
MATICE HRVATSKE

UREDNIK
BRANIMIR DONAT

NASLOV ORIGINALA
Denis de Rougemont
L'AMOUR ET L'OCCIDENT
Paris 1962.

DENIS DE ROUGEMONT

LJUBAV I ZAPAD

S FRANCUSKOGA PREVELA
MIRJANA DOBROVIĆ

TISAK "NARODNI LIST", ZADAR 1974.

NAKLADNI ZAVOD MH
Z A G R E B 1 9 7 4

njegovu prirodnu samoživost, gradi ličnost. Na tom mjestu, otkrit ćemo da je vjernost u braku novi zakon života; nikako ne prirodnog života (bila bi to poligamija) — a još manje života za smrt (bila bi to Tristanova strast).

Ljubav Tristana i Izolde je bila tjeskoba biti dvoje; a najviši cilj bio je pad u bezgranično, u naručje Noći u kojoj iščekavaju svi oblici, lica, pojedinačne sudbine: »Nema više Izolde, nema više Tristana, nijednog imena koje nas dijeli!« Drugi treba prestati biti drugi, dakle ne biti, da bi me prestao činiti da patim, da postoji samo »ja-svijet«!

Bračna ljubav je kraj tjeskobe, prihvatanje ograničenog bića, voljenog jer poziva na stvaranje, i jer se skupa sa mnogom okreće prema danu da bi napokon potvrdili našu vezu.

Život koji me je svezao — za cijeli život, u tome je čudo braka. Život koji želi moje dobro koliko i svoje; i kad to ne bi bilo za cijeli život, bila bi to prijetnja. (Uvijek postoji neka takva prijetnja u izmjeni zadovoljstva jedne »veze«.) Ali koliko ljudi zna razliku između obuzeća koje podnosi i sudbine koju preuzima na sebe? Potrebno je, dakle, to naznačiti jednostavnim primjerom.

Biti zaljubljen ne znači nužno i *voljeti*. Biti zaljubljen je određeno stanje; voljeti je čin. Stanje podnosimo, na čin se odlučujemo. Dakle, obaveza koja znači brak ne bi se mogla časno primijeniti na budućnost iz stanja u kojem se nalazimo danas; ali ona može i mora podrazumijevati budućnost svjesnih činova koje na sebe preuzimamo: voljeti, ostati vjeran, podizati djecu. Vidimo koliko su različita značenja riječi voljeti u svijetu Erosa i svijetu Agape. Još bolje to vidimo ako ustvrdimo da nam Bog iz Svetog pisma *nalaže* da volimo. Prva od Deset zapovijedi božjih: »Voljet ćeš Gospodina Boga tvoga svim srcem svojim, svom dušom svojom, svom mišlju svojom« može se odnositi samo na djela. Bilo bi potpuno

apsurdno od čovjeka zahtijevati neko stanje osjećaja. Imperativ: »Voli boga i bližnjega svog kao samog sebe« — stvaraj strukture djelatnih odnosa. Imperativ: »Budi zaljubljen!« bio bi besmislen; ili bi, kada bi bio moguć, lišio čovjeka njegove slobode.

5. AGAPE SPAŠAVA EROS

Ljubav prema bližnjemu, kršćanska ljubav, Agape, napokon se javlja u punom svjetlu: ona je potvrda bića na djelu. A Eros, ljubav strasti, poganska ljubav, proširio je našim zapadnjačkim svijetom otrov idealističkog isposništva — što Nietzsche nepravedno predbacuje kršćanstvu. Eros je, a ne Agape, slavio naš nagon smrti i htio ga »idealizirati«. Ali Agape se osvećuje Erosu spašavajući ga. Jer Agape ne zna uništavati, čak ne želi uništiti ni ono što djeluje uništavajuće.

»Ne želim smrt grešnika, nego njegov život.«

***

Eros se predavao smrti jer je htio uznijeti život izvan naše konačne i ograničene sudbine stvorova. Tako nas ista sila kojom obožavamo život stropoštava u njegovo poricanje. U tome je velika bijeda i beznađe Erosa, njegovo neizrecivo sužanjstvo: — izražavajući ga, Agape ga toga oslobađa. Agape zna da zemaljski život ne zaslužuje da bude obožavan, pa čak ni ubijen, već prihvaćen u poslušnosti Vječnosti. Jer konačno, naša sudbina odigrava se ovdje dolje. Voljeti treba na zemlji. U prekogrbnom nas ne čeka obogotvoravajuća noć, nego Sud Stvoriteljev.

Prirodni čovjek to nije mogao zamisliti. On je bio osuđen da vjeruje u Eros, da se preda njegovoj najmoćnijoj želji, da ga moli za izbavljanje. Ali čovjek koji vjeruje u objavljenje Agape iz-

nenada vidi kako se krug otvara: oslobođen je vjerom svoje prirodne religije. Sada, on se može nadati nečem drugom, on zna da postoji jedno drugo izbavljenje od grijeha.

S druge strane, Eros je riješen svoje smrtno djelatnosti, oslobođen svoje sudbine. Čim prestaje biti bogom, prestaje biti demon.⁴ I pronalazi svoje pravo mjesto u privremenom gospodarstvu Stvaranja ili ljudskog.

Poganin i nije mogao drugo nego od Erosa napraviti boga: to je bilo njegovo najveće pravo, najopasnije i najtajnije, najdublje povezano sa činjenicom da živi. Sve su poganske religije obogotvoravale Želju. Sve traže oslonac i spas u Želji koja stoga postaje njegovim neprijateljem života, zavođenje Ništavila. Ali otkako je Riječ sebi napravila tijelo, i otkako nam govori ljudskim riječima, doznali smo ovu novost: čovjek se ne mora sam izbavljati, učinit će to Bog koji ga je prvi volio, koji mu se prvi približio. Spas više nije s onu stranu, uvijek sve više u tjeskobnom uspijšanju Želje koja uništava život, nego ovdje dolje u poslušnosti Riječi.

***

Čemu bismo se onda bojali želje? Ona gubi svoju apsolutnu moć čim je prestanemo obogotvoravati. Upravo to potvrđuje iskustvo vjernosti u braku. Jer ta se vjernost temelji na početnom odbijanju, u zakletvi da se neće njegovati iluzije strasti, niti ih tajno obožavati, niti od njih očekivati čudno povećanje života.

Pokušat ću ovo razjasniti na jednom poznatom primjeru. Kršćanstvo je objavilo savršenu jednostojnost spolova, i to na najodređeniji način:

«Žena nije gospodar svoga tijela, nego muž, isto tako i muž nije gospodar svoga tijela, nego žena.» (I. Cor., 7)

Ako je žena jednaka čovjeku, ona dakle ne može biti »čovjekov cilj.«⁵ Istovremeno, ona iz-

miče životinjskom ponižavanju koje prije ili kasnije dolazi kao odmazda za obogotvoravanje stvaranja. Ali ovu se jednakost ne treba shvaćati u modernom smislu zahtijevanja. Ona proizlazi iz tajne ljubavi. Ona je samo znak i dokaz Agapina trijumba nad Erosom. Jer uistinu uzajamna ljubav zahtijeva i stvara jednakost onih koji se vole. Bog pokazuje svoju ljubav prema čovjeku zahtijevajući da čovjek bude svet kao što je svet Bog. A čovjek dokazuje svoju ljubav prema ženi postupajući s njom kao s osobom potpuno ljudskom — a ne kao s vilom iz bajke, polubojicom, polubakantkinjom, snom i seksom.

Predimo s ovih općih premisa na stvarnu psihologiju odnosa među jednakima. Vjernost prema jednoj ženi rađa naviku da se i druge žene shvate na sasvim nov način, nepoznat svijetu Erosa: kao ličnosti, a ne kao odsjaji ili predmeti. Ova »duhovna vježba« razvija nove sposobnosti rasuđivanja, samoposjedovanja i poštovanja.⁶ Suprotno erotskom čovjeku, čovjek vjernosti više ne traži da u ženi vidi samo ono zanimljivo ili poželjno tijelo, onaj nehtični pokret ili fascinantni izraz, već služi, tek što je izazvan, tešku tajnu posebnog života, stranog, potpunog života od kojeg je on uistinu želio tek jedan iluzorni ili neuhvatljivi vid — kojeg su mu možda projicirale njegove sanje. Tako se izazov rastvara, rasipa umjesto da bude neodoljiv, a vjernost je zajamčena lucidnošću koju razvija. Utoliko slabi moć miša; ako je nemoguće da on ikada ugasne, a da ne ostavi traga u srcu modernog čovjeka, otrovanog slikama — barem gubi svoju djelotvornost: on više ne određuje ličnost.

Drugim riječima, mogli bismo reći da se sama vjernost brani od nevjernosti jednostavno time što se navikava da više ne odjeljuje želju od ljubavi. Jer ako želja hita bilo kamo, ljubav je spora i troma, ona uistinu obavezuje cijeli život, ona samo

i zahtijeva obavezu da bi otkrila svoju istinu. Zato čovjek koji vjeruje u brak više ne može vjerovati u »udar groma«, a još manje u »fatalnost« strasti. »Udar groma« je nesumnjivo legenda koja potječe od Don Juana, kao što »fatalnost« strasti potječe od Tristana. To su izgovori i alibi koji mogu prevariti samo onoga koji želi biti prevaren, jer mu to odgovara; to su figure romaneskne retorike, prihvatljive pod tim naslovom, ali koje bi bilo prilično apsurdno brkati s psihološkim istinama.

Analiza mita nam je pokazala zašto se voli vjerovati u fatalnost koja je alibi krivnje: »Nisam to učinio, tamo nisam bio ja, to je bila neka fatalna moć koja djeluje umjesto moje ličnosti.« Jadne li laži? Erosova sužnja! I od kojih se tajnih zadovoljstava sastoji fatalnost!

Što se tiče udara groma, smatralo se da opravdava stranputice Don Juana. Cijela nas književnost obavezuje da u njemu vidimo dokaz jedne vrlo moćne putene naravi. Don Juan, čovjek udarâ groma i burnog života, bio bi neka vrsta natčovjeka, nadmužjaka. Mit neke neodredljive moći koja vlada moralnim slučajnostima. Sigurno je da je takav mit mogao nastati iz snova *kompensacije* — bilo iz jedne nezadovoljene preuzre vjernosti, bilo iz mazohističke ljubomore, bilo iz nekog početka nemoći. Zapravo, Don Juanovo ponašanje vrlo je tipično za stanovitu seksualnu nemoć. U stanju općeg umora, i seksualne ograničenosti, tijelo se zanosi kratkim zastranjenjima koja se mogu usporediti s kalamburima što spopadaju umoran duh: prepuštamo se glupim »približavanjima«. Naprotiv, u normalnom stanju duha i tijela, opasnost udara groma gotovo i ne postoji. Tako izgleda da je monogamija, koja je normalizirala seksualne odnose, najbolje jamstvo zadovoljstva, što znači čisto tjelesnog Erosa, a nikako ne obogotvorenog³

***

Sada još možemo primijetiti da brak nikako ne bi mogao biti »grob ljubavi«. Naravno, mit čini da to vjerujemo, mit sa svojom opsesijom o spriječenju ljubavi. Bilo bi ispravnije da nakon Benedetta Crocea kažemo »da je brak grob divlje ljubavi«, a još češće sentimentalizma.

Divlja ljubav je prirodna i iskazuje se *silovanjem*, dokazom ljubavi u svih barbara. Silovanje, kao poligamija, pokazuje da čovjek još nije dovoljno sposoban da shvati stvarnost ličnosti u žene. To je isto kao da sam rekao da ne zna voljeti. Silovanje i poligamija lišavaju ženu njena osjećaja jednakosti — svode je na seks. Divlja ljubav depersonalizira ljudske odnose. Naprotiv, čovjek koji vlada sobom, ne odvaja »grešku« strasti (u smislu temperamenta), nego to znači da on voli, upravo, da zahvaljujući toj ljubavi odbija da se namegne, odbija silu koja poriče i uništava ličnost. Tako on dokazuje da prije svega želi dobro drugome. Njegovo samoživlje prolazi preko drugog. Pokazat će se da je to vrlo ozbiljna revolucija.

Sada možemo preći preko sasvim negativne i osobne Croceove izreke i definirati brak kao *onu instituciju koja sadrži strast ne više iz morala, nego iz ljubavi*.

6. PARADOKSI ZAPADA

Ove primjedbe o strasti i braku rasvjetljavaju temeljnu suprotnost Erosa i Agape, što znači dviju religija koje se kose kod nas na Zapadu.

Otkriće ovog sukoba, njegovih povijesnih i psiholoških izvora, njegovih duhovnih posljedica, čini mi se da bi trebalo povući reviziju stanovitog broja tekućih sudova, prvenstveno u etici, ali također i u kulturi i filozofiji. Na koncu ove knjige

bit će dovoljno objasniti načelo *ispravljavanja* koji naša istraživanja strasti mogu uspostaviti.

***

Istočnjaci obilježavaju Europu po važnosti koju ona pridaje snagama strasti. Oni u tome vide nasljedje kršćanstva i tajnu našeg dinamizma. A istina je da ta tri izraza: kršćanstvo, strast, dinamizam, odgovaraju trima najsnažnijim crtama zapadnjačke psihe. Otuda onaj dojam očitosti kojeg izazivaju slični sudovi.

Ipak, ako su zaključci našeg proučavanja višeg miša ispravni, trebat će osjetno ispraviti ovu shemu kršćanskog Zapada.

Kao prvo: nije kršćanstvo stvorilo našu strast, već krivovjerje istočnjačkog podrijetla. To se krivovjerje ponajprije proširilo na područjima u kojima je kršćanstvo bilo najslabije, točnije, tamo gdje su mnogobožacke religije još uvijek potajno živjele. Ljubav-strast nije kršćanska ljubav, čak ni »suproizvod kršćanstva« ili »promjena adrese snage koju je kršćanstvo probudilo i uputilo prema Bogu.«¹⁰ Ona je prije suproizvod manihejske religije. Točnije, ona je nastala iz spoja te religije i naših drevnih vjerovanja, te sukoba krivovjerja s kršćanskim pravovjerjem. To je prva ispravka od važnosti.

Zatim, važno je podsjetiti da čudesni »zapadnjački dinamizam« proizlazi iz dvaju različitih izvora.

Ako time podrazumijevaju našu ratničku manitost, vidjeli smo da se ona povijesno najtočnije veže uz strast. Kao i strast, i sklonost ratovanja proizlazi iz koncepcije žarkog života koji je maska želje za smrću. Obrnuti dinamizam, i samo-razoran.

A drugi vid zapadnjačkog dinamizma, mislim na naš tehnički genij, ne bi se ni načas mogao približiti strasti. Ljudski stav kojeg on otkriva prava je suprotnost strasti; to je potvrda vrijed-

nosti stvorenih stvari, stvari, stanovita primjena duha na vidljivi svijet. Ni strast ni krivovjerje ne bi mogli kao cilj našeg života predložiti ovlađavanje Prirodom, jer to je cilj i iskonska dužnost Demiurga, a zatim, spas je upravo u izmicanju svom demonskom zakonu.¹¹

Treba li izvor tog najstvarnijeg vida europskog aktivizma vidjeti u nekoj vrsti kontinentalnog temperameta? Ili neki prirodni utjecaj kršćanske težnje koju Apostol u poslanici Rimljanima (Rim, 8.) određuje kao oslobođenje od ropstva grijehu, obnavljanje Svemira u prvobitnom zakonu koji je bio poremećen grijehom? Kršćansko htijenje da preobrazi dušu i ponašanje grešnika izazvalo je na Zapadu pojavu ideje o preobražaju ljudske sredine (odakle mit pobune) i ideje o preobražaju prirodne sredine (odakle tehnika). Vjerojatno bi znati da li bi kršćanstvo, da je bilo prihvaćeno u Indiji i Kini, imalo isti utjecaj. Ali ovdje, odgovor nije važan: dovoljno je naznačiti da zapadnjačko-kršćanskim elementima (stvaralačkim) europskog dinamizma upravlja htijenje koje je upravo suprotno htijenju strasti.

Šurovanje rata i tehnike može izazvati grešku, a i izazvalo je fatalnu grešku u modernom aktivizmu. Od Revolucije, rat postaje »nacionalan« i iziskuje suradnju svih stvaralačkih snaga, posebno tehničkih. Otada će strast (ratnička) postati glavni pokretač tehničkog istraživanja: vidjelo se to sasvim dobro nakon 1915. Ali to sasvim čudovišno sjedinjenje snaga smrti i stvaralačkih snaga izopačit će ujedno i rat i tehnički genij. Mehanižirani rat odstranit će strast, a tehnika, koja je postala smrtna, izdat će težnje iz kojih je rođena. Moguće je da Zapad podlegne pod sudbinom koju je sam sebi skovao. Jasno je da kršćanstvo nije — kao što tvrde mnogi pisci — odgovorno za katastrofu.

Osjećanje katastrofe na Zapadu nije kršćansko.¹³ Naprotiv, ono je manihejsko. Upravo je to nepoznato svima onima koji kršćanstvo vežu s Zapadom, kao da je cijeli Zapad bio kršćanski. Ako dakle Europa podlegne svom opakom geniju, bit će to stoga što je dugo njegovala para — ili čak anti-kršćansku religiju strasti.

***

Treba li zaključiti da je strast možda istočnjačko iskušenje Zapada? Ako je točno da se ona u našoj povijesti i kulturama razvila tek od dvanaestog i trinaestog stoljeća, odlučnim poticajem sredozemnog krivovjerja, čini se da su nam naša »smrtna« vjerovanja došla s Bliskog istoka i iz Irana, odakle zasigurno potječe krivovjerje. Ali, reći će neki, kako to da ta ista vjerovanja nisu imala isto djelovanje među narodima Istoka? Zato što nisu naišla na iste zapreke.

Tako se naša potrebna sreća sastoji u tome što smo odoljeli strasti pomoću sredstava koja su bila namijenjena da je uzbuđuju. Takvo je bilo vječitо iskušenje iz kojeg su izvirala naša najljepša ostvarenja. Ali ono što stvara život stvara i smrt. Dovoljno je pomaknuti naglasak pa da dinamizam promijeni značenje.

***

Ovo pomicanje naglaska od kojeg sve zavisi odsada je moguće pratiti s dosta točnosti u religioznom stavu Zapadnjaka i braku, najtipičnijoj instituciji njihova morala.

Sigurno je da se kršćanski Zapad razlikuje od Istoka po svojoj moći da prođubi stvoreno biće u onom što je u njemu izuzetno. U tome je cijela tajna naše vjernosti. Istočnjačka mudrost traži spoznaju u postepenom poništenju različitog. A mi tražimo čvrstoću bića kao posebne ličnosti, koja se kao takva neprestano spoznaje. »Što više

shvaćamo pojedinačno, to više shvaćamo Boga«, kaže Spinoza. Ovaj stav, koji definira moj Zapad, definira ujedno duboke razloge vjernosti, ličnosti, braka — odbacivanja strasti. On podrazumijeva prihvatanje različitog, dakle nepotpunog, što znači stvarnog u njegovoj ograničenosti. Kršćanin uzima svijet onakav kakav jest, a nikako ne onako kako ga on možda zamišlja. Njegova »stvaralačka« aktivnost sastoji se u dubinskom istraživanju raznolikosti stvarnog svijeta; tako renesansa i određuje čovjeka kao mikrokozmos.

Sve što razara to središnje htijenje, ili od njega odstupa, prijeti vjernosti i pruža nove mogućnosti strasti. To je naš život i naša smrt. Zato moderna kriza braka i jest najsigurniji znak zapadnjačke dekadencije. Postoje i drugi, razumljiviji se, na raznim područjima: kult broja, poezija bijega, obuzetost kulture nacionalnim strastima — sve ono što teži uništenju ličnosti. Ali to su složene, kolektivne pojave koje često izmiču shvaćanjima pojedinca. Nijedan od tih znakova nije osjetljiviji i svakodnevniji, očitiji u onom prisnom svakoga od nas — od znaka bračne krize.

7. S ONU STRANU TRAGEDIJE

Ovo se djelo s više strana može pričinjati kao zaključni račun dekadencije: opadanje mita, kriza braka, obezvrijeđeni oblici i običaji, prodor strasne mahovitosti u područja u kojima može izazvati uništenje naše civilizacije. Sve to postoji, i sve to nam prijeti više nego što bismo htjeli poricati. Ipak, u više navrata poznavanje ovih opasnosti omogućilo nam je sagledavanje načina kako da ih nadidemo. Na primjer, moguće je da Europa, nakon jedne totalitarne krize (pretpostavljajući da joj neće podležiti) pronađe smisao vjernosti koja bi bila zajamčena čvrstim institucijama — barem

srazmjernima ličnosti. Moguće je da ispadi same strasti izazovu otpore, što znači nove oblike, vraćajući nas u klasično doba...

Napokon, nije li ta briga za sutrašnjicu, koja danas muči tolike glave, još uvijek jedno iskušanje strasti? Naš život se ne odvija s onu stranu vremenskog, nego u vječito sadašnjim odlukama na kojima se temelji naša vjernost. Ma šta se zbilo, dobro ili zlo, sudbina svijeta mnogo nam je manje važna od spoznaje naših sadašnjih dužnosti. Jer »prolazan je oblik ovog svijeta«, ali naš poziv je uvijek *hic i nunc*, u činu Vječnosti na kojem počiva naša nada.

Dvije teme koje sam tu i tamo istraživao na ovim stranicama mogle bi dati otvoreni zaključak. Pokušao sam objasniti stanovite probleme koje nam postavljaju povijest i psihologija: ali sasvim objektivne tvrdnje prema kojima sam išao nisu same po sebi zadovoljavajuće. One nalažu stanovite odluke. Uvode u neku novu problematiku koja nije uvijek takō jednostavna, kao što možda vjerujemo na osnovu dvojbe strast-vjernost. Zapravo, moguće je shvatiti samo one probleme za koje bar slutimo rješenje, nadilaženje. Sredstvo nadilaženja naše dvojbe strast-vjernost ne bi moglo biti jednostavno poricanje jednog ili drugog. Rekao sam i opet ponavljam: u načelu osuditi strast značilo bi ukinuti jedan od polova naše stvaralačke napetosti. Zapravo, to i nije moguće. Filistar koji tako i *a priori* »osuđuje« svaku strast nije nijednu upoznao, te je izvan sukoba. Za takvog čovjeka jedini zamisliv razlog jest u krizi njegove sigurnosti, što znači u strastvenoj drami.¹³ Ali s onu stranu proživljene strasti do smrtnog čorsokaka, što odsada možemo vidjeti? Dvije teme koje ću zacrtati naznačuju dva puta nadilaženja koje sadrži ova knjiga, ali koji su izvan shematskih granica cijelog izlaganja.

***

Prvu temu možemo postaviti u odnosu na osobnu dramu čiji su nam biografski podaci dovoljno poznati. Poznato je da je onaj isti događaj koji je Kierkegaardu bio polazište cijele njegove misli upravo raskid zaruka sa Reginom. Dublji razlog ovog raskida ostaje nam djelomično nejasan: po Kierkegaardovu mišljenju »tajna«, koja je bitno nedjeljiva i neiskaziva, suprotstavlja se onom sretnom braku kako ga shvaća svijet. Ovdje je neizbježna zapreka strasti u toj mjeri subjektivne, posebne i neusporedive naravi, da se ne bi mogla naslutiti njena težina bez poznavanja Kierkegaardove vjere. Po njemu, ograničen i grešan čovjek mogao bi s Bogom održavati samo odnose ljubavi *smrtno nesretne*. »Bog stvara sve *ex nihilo*« i onaj koji Boga odabire za svoju ljubav »počinje ga svoditi na ništavilo«. Sa stanovišta svijeta i prirodnog života Bog izgleda kao »moj smrtni neprijatelj«. Ovdje dotičemo krajnju granicu, čisti iskon strasti — a u isto vrijeme smo bačeni u samo srce kršćanske vjere! Jer sada, čovjek mrtav na svijetu, ubijen beskrajom ljubavi, morat će ići i živjeti svijetom kao da nema drugog prečeg i višeg zadatka. Kad susretnemo tog »viteza vjere«, ne primjećujemo ništa nadljudsko: »on nalikuje na poroznika« i ponaša se kao bilo koji pošten građanin. A ipak, »on je sve napustio u beskrajom beznađu, i ako je kasnije sve dokučio, ima to *zahvaliti apsurdu* (znači: vjeri). On neprestano skače u beskrajno, ali s toliko ispravljanja i toliko izvjesnosti da neprestano upada u konačno, i na njemu se zamjećuje samo konačno...«¹⁴

Tako krajnost strasti, smrt ljubavi, započinje novi život u kojem je strast stalno prisutna, ali kao najljubomorniji incognito: jer ona je više no kraljevska, ona je božanska. I u istovjetnosti s vjerom možemo shvatiti da *strast* — ma kako se očitovala — nalazi svoje stvarno s onu stranu, svoj

spas, samo preko *djela* poslušnosti, a to je život vjernosti.

Živjeti »poput cijelog svijeta« a »na osnovu apsurd« sablazna je laž — u očima onog koji ne vjeruje u apsurd; ali to je više no sinteza, i beskrajno više i drugo nego »rješenje« — onome koji vjeruje da je bog vjeran i da ljubav nikada ne vara ljubljenog.

Ipak, Kierkegaard je uspio »dokučiti« konačni svijet samo u *spoznaji* svog gubitka, beskrajno plodonosnog za njegov genij; on nikada nije ponovo stekao Reginu, ali nije ju prestao voljeti i posvećivati joj svoje djelo. Moguće je da je to djelo bilo mjesto njegove najstvarnije vjernosti. Čemu tajnu svog ljudskog pada tražiti drugdje a ne u svom uistinu jedinstvenom pozivu Samotnika? Drugi će primiti drugi poziv, oženit će Reginu, i strast će oživjeti u njihovom braku, ali »na osnovu apsurd«. I svakog će se dana čuditi svojoj sreći.

(Ove su stvari odviše jednostavne i potpune da bi se odgovila rasprava između pitanja koje one postavljaju i odgovora našeg života.)

***

Druga tema koju ću zacrtati nije možda bitno heterogene prirode. Možda čak treba biti shvaćena kao poseban vid povratka strasti, kako ga je opisao Kierkegaard.

Na vrhuncu duhovnog uspona kojeg nam Sveti Ivan od Križa opisuje jezikom najžarče strasti, on je spoznao da duša dostiže stanje savišene prisutnosti ljubljenog predmeta ljubavi — i to naziva mističnim brakom. Tada se duša prema svojoj ljubavi ponaša s nekom vrstom »ravnodušnosti« kva-zi božanskom. Ona je s onu stranu sumnje i razlikovanja koje osjeća kao razdiranje; ona želi samo ono što njena ljubav želi, ona je s njom jedno u dvojnosti, a to je čisti razgovor milosti

i poslušnosti. I želja za najvišom strasti stalno je ispunjena u samom činu poslušnosti, ona više nije plamena duša, niti svijest o ljubavi, već sama sretna smjernost djelovanja.

U istovjetnosti s vjerom, sada smo u stanju shvatiti da strast, koja je rođena iz smrtne želje za sjedinjenjem, može biti nadiđena i ispunjena samo susretom s *drugim*, prihvatanjem njegova čudnog života, njegove личности zauvijek različite, ali koji nudi vezu bez kraja, te započinje pravi razgovor. Tada tjeskoba ispunjena odgovorom, a čežnja prisutnošću, prestaju zazivati sreću, prestaju patiti, prihvaćaju dan. I brak je moguć. Mi smo jedno u radosti.

***

Po posljednji put stat ćemo na stranu trezvenosti. Supružnici nisu sveci, i grijeh nije kao zaobluda kojoj ćemo jednog lijepog dana stati na kraj da bismo usvojili bolju istinu. Mi smo bez kraja i konca u sukobu prirode i milosti. Bez kraja i konca nesretni a zatim sretni. Ali obzorje više nije isto. Vjernost, čuvana u ime onoga što se ne mijenja poput nas, otkriva malo-pomalo svoju tajnu: s *onu stranu tragedije iznova je sreća*. Sreća koja nalikuje na staru, ali koja više ne pada obliku svijeta, jer ona preobražava svijet.

21. veljače — 21. lipnja 1938.
(Revizija: 1954)